

Олександра Пальчевська
(м. Львів, Україна)

ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ ТА ПЕРЕКЛАДУ НОМІНАЦІЙ «НАРОДНОЇ МОВИ»

У статті йдеться про особливості укладання етнолінгвістичного словника близько неспоріднених мов. Підкреслюється особливе значення такого словника у контексті перекладацьких студій. Словник є одночасно складним та надзвичайно важливим проектом. Складність опису лексики зумовлено відмінностями як у структурі та системах мов, так і різним світосприйняттям та національним культурним укладом. Особливо проблемним видається опис лексем «народної мови», до яких відносимо діалектизми, регіоналізми, просторіччя та народно-фольклорні номінації.

Ключові слова: етнолінгвістика, народна мова, словник, лексема, лакуна.

В статье говорится об особенностях создания этнолингвистического словаря близко неродственных языков. Подчеркивается особое значение такого словаря в контексте переводческих студий. Словарь является одновременно сложным и чрезвычайно важным проектом. Сложность описания лексики обусловлена различиями как структуре и системах языков так и различным мировоззрением, национальным культурным устройством. Особенно проблемным представляется описание лексем «народного языка», в которых относим диалектизмы, регионализм, просторечья и народно-фольклорные номинации.

Ключевые слова: этнолингвистика, народный язык, словарь, лексема, лакуна.

The article deals with the peculiarities of the unrelated languages ethno-linguistic dictionary compiling. The special importance of the vocabulary in the context of translation studies is emphasized. The formation of such dictionary is both complex and crucial project. The complexity of the vocabulary describing arises due to the differences in the language structures and systems as well as to the different worldview and national cultural way of life. Particularly problematic is the description of the vernacular nominations, which include dialects, regionalisms and folklore units.

Key words: ethnolinguistics, the vernacular language, dictionary, lexeme, lacuna.

Мова як суспільне явище невіддільна від життя народу. У ній засвідчуються історичні факти, етапи суспільного розвитку певної нації, реалізуються системні і несистемні вияви культури, особливості розвитку

певного національного менталітету і т.п. Мову можна впевнено вважати дзеркалом, у якому відбиваються усі процеси життєдіяльності людини.

Коли ми говоримо про контакти різних етнічних груп, чи то на певній території чи то у різних просторових площинах, ми не можемо заперечувати факту впливу одного культурного середовища на інше, виявом чого у першу чергу стає мова. Такі процеси відбувалися постійно в процесі становлення певної нації. Відповідно кожна національна мова вплітає у себе іншомовні субстрати, а національні культурні константи змінюються під впливом сторонніх реалій. Найпомітніші такі процеси у літературному, нормативному слововживанні. Коли ж ми звертаємось до, так званої «народної мови», тобто регіоналізмів, діалектизмів, просторіччя і т.п., поповнення та зміна словникового складу яких є менш помітними завдяки культурно-ареальній замкнутості та маргінальності останніх, виникає потреба у детальному мовно-історичному аналізі номінацій та зверненні до глибинних етнокультурних стратумів, аналізі етнос відомості, що й зумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Метою розвідки є намагання проаналізувати лексикографічну базу етнолінгвістичних досліджень в Україні та закордоном, означити необхідність створення порівняльного етнолінгвістичного словника. **Завдання** статті – спроба продемонструвати складнощі перекладу номінацій «народної мови», які є переважно лакунарними.

Процеси становлення літературної мови зафіксовано у нормативних словниках, народні ж лексеми переважно представляються у діалектних, регіональних словниках. Такі джерела є відносно малочисленими та охоплюють лінгвістичні розвідки на порівняно невеликих територіях у певний історичний період.

Етнолінгвістика, як наука, є розділом мовознавства чи – ширше – напрямом у мовознавстві який орієнтує дослідження на розгляд співвідношення та зв'язку мови та духовної культури, мови та національного менталітету, мови та народної творчості, їх взаємозалежності та різних типів їх кореспонденції [7].

Етнолінгвістичні словники, у такому випадку, фіксують концептуальні мовно-культурні співвідношення у рамках певної мовної сім'ї. Найбільш представницькими зразками словників такого типу у слов'янському мовознавстві вважаються лексикографічні розвідки російської та польської етнолінгвістичних шкіл під загальною редакцією С. М. та М. І. Толстих та Є. Бартмінського. Багатотомне видання «Славянские древности» видане авторським колективом відділу етнолінгвістики та фольклору Інституту слов'янознавства РАН налічує 5 томів присвячене систематизації розвідок у царинах фольклору, міфології етнографії народного мистецтва, традицій у межах слов'янських мов. У словнику представлено об'ємний матеріал, який безсумнівно сприяє декодуванню прихованих культурномаркованих смислів. Спеціальні статті присвячені народним уявленням про організацію світу, природу, святих покровителів, чаклунів, нечисту силу, різних духів,

народному календарі, обрядам, звичаям, святам і сімейному укладу слов'ян [6].

Завданням словника, який видається у рамках Люблінської етнолінгвістичної школи Єжи Бартмінського є глибинна реконструкція національних польських культурних смислів, символічної мови культури. У структурі словника планується видання 7 томів. В даний час йде робота над наступними томами словника: I. «Космос» II. «Рослини», III. «Тварини», IV. «Людина», V. «Суспільство», VI. «Релігія, демонологія», VII. «Час, простір, заходи, колір». Наразі побачили світ перші 2 томи [11].

Лексикографічна база етнолінгвістики в Україні представлена досить обмежено. Укладено ряд профільних словників традиційної народної культури українців (О. Пошивайло), словник народного одягу (автор К. Матейко), словник деревообробки (Є. Шевченко), словник тканини і ткацтва (Є. Шевченко), словник народного поліського календаря (С. Толстая), етнолінгвістичний словник Гуцульська міфологія (Н. Хобзей). Як слушно зазначає П. Гриценко: «За своїми засадами, прийомами опрацювання матеріалу, ці словники різняться між собою, хоча не можна не помітити спільної для них риси – реалізації в цих словниках прагнення їх авторів до повноти фіксації матеріалу, до збереження важливої для історії української і слов'янської культури вихідної мовної та етнографічної інформації» [2].

До словників, які містять часткову етнолінгвістичну інформацію можна віднести Словник Американської регіональної англійської *Dictionary of American Regional English (DARE)*. Праця є багатотомним довідником, який, документує слова, фрази та варіанти вимови Сполучених Штатів, що розрізняються за територіальним принципом, характеризує діалектні відмінності регіонів США [9].

У словнику міститься інформація, яка переважно ґрунтується на інтерв'ю, проведених у всіх 50 штатах в період з 1965 року по 1970 рік, а також на великій колекції письмових матеріалів (щоденників, листів, романів, історій, біографій, газет, урядових документів і т.д.), які охоплюють історію США починаючи від колоніального періоду по теперішній час. Словникові статті включають регіональні варіанти вимови, варіантні форми, фрагментарно етимологію, а також регіональний та соціальний розподіл слів і фраз. Етнолінгвістична та лінгвокультурологічна інформація представлена спорадично.

До фундаментальних етнолінгвістичних праць можна віднести Словник англійських діалектів *English Dialect Dictionary*. Словник, укладений Джозефом Райтом, вважається найавторитетнішим з діалектних словників кінця ХІХ-го століття, та є видатним доробком історичного мовознавства. Опублікована в шести томах, у період з 1898 по 1905 роки, ця праця містить 5000 сторінок та декларується не тільки кращим словником діалектів ХІХ -го століття, але й суттєвим внеском у сферу історичної географії діалектів, дослідження ідіом та розмовних особливостей пізнього новоанглійського періоду (*Late Modern English*) [12].

Особливостями словника є: історичний діапазон, що охоплює 200 років, починаючи з 1700, тобто початок того, що ми тепер називаємо Late Modern English; точний та науковий метод лінгвістичного опису, від фонетики до цитування ілюстративного матеріалу; словник укладено у відповідності до політики англійського діалектного товариства English Dialect Society, з докладною культурною та історичною довідкою, яка містить інформацію про забобони, релігійні практики, звичаї та традиції у контексті смерті, чаклунства, суспільно-побутових реалій та ін.

До словникової статті включено 5 основних та 3 додаткових компоненти: реєстрове слово, позначка частини мови, наприклад *v.* – дієслово, використання поміток, наприклад – *obs.* (*obsolete*) застаріле, вказівку на регіон діалекту, фонетичну транскрипцію, значення номінацій, цитати з їх джерелами, коментарі або перехресні посилання.

З огляду на концептуальні проблеми, що виникають у процесі діалогу культур, виникає потреба в укладанні порівняльного етнолінгвістичного словника. На сьогодні не існує порівняльних етнолінгвістичних словників, у яких словникова стаття вмщуватиме не лише слов'янський, а й германський матеріал. Такий словник дасть змогу розкрити та реалізувати прихований потенціал семантичного наповнення ключових культурних концептів та реалій у міжмовному контексті, реконструювати глибинні приховані смисли у синхронному та діахронічному виявах. Такі паралелі дозволять концептуалізувати народну картину індоєвропейського світу, виокремити спільні та відмінні риси, прослідкувати еволюцію образів притаманних тій чи іншій лінгвокультурі. У структурі статей етнолінгвістичних словників пострадянського світу та Європи превалює етнографічний та фольклорний матеріал. Тому постає необхідність створення ресурсу, який спиратиметься саме на мовний сегмент, а етнографічна та фольклорна база виступлять як вторинні, залучатимуться для реконструкції образів, аналізу мотиваційних та словотворчих моделей номінативних одиниць.

Пропонований словник укладається за ідеографічним принципом. Працюючи над словником ми у першу чергу відштовхуємось від слова у його етнолінгвістичному вимірі.

Зафіксований матеріал поділено на тематико-семантичні сфери, кожна з яких реалізується в окремому виданні [4].

Матеріал до словника добирається із англійських та українських лексикографічних, етнографічних та фольклорних пам'яток XIX та початку XX століття. Серед українських джерел можна зазначити словники Б. Грінченка, М. Номиса, Галицько-руські приповідки І. Франка, маленькі регіональні словники. Багато цікавого ілюстративного матеріалу дібрано із журналів, які видавались на межі сторіч: «Киевская старина», «Зірка», «Записки НТШ» та ін. Суттєвим виявився доробок етнографів та фольклористів XIX (П. Чубинського, М. Драгоманова, В. Мілорадовича т. ін). В контексті етнографічної бази Британських островів серед інших варто згадати праці: Elizabeth Mary Wright «Rustic Speech and Folk-lore», Hilderic Friend «A Glossary of Devonshire Plant Names», Napier James «Folk

Lore, Superstitious, Beliefs in the West of Scotland within This Century», T. F. Thiselton Dyer, M. A. Oxon «English folk-lore».

У словнику побудованому за ідеографічним принципом фіксуються номінації згідно поданих вище семантичних сфер. У контексті представлення народної лексики на різномовному тлі існує ряд труднощів. Наприклад, у кожній окремій мові можуть бути представлені однакові концептуальні поняття, що може схилити користувача словника до підміни автентичних лінгвокультурем схожим майже ідентичним, але, таким, який не реалізує оригінального культурного навантаження. У минулому, з огляду на відсутність порівняльних етнолінгвістичних словників різноструктурних мов, це могло призвести до спотворення змісту перекладів. Спробуємо продемонструвати останнє явище на прикладі перекладів українських народних казок на англійську мову виданих на межі XIX та XX ст. [8].

Якщо брати до уваги, наприклад, системи демонів то буде помітно переважну асиметрію образів, яка виникає через різницю у світосприйнятті, еволюції міфосистем тощо. У деяких таких образах спостерігається часткове співпадання внутрішньої форми. Візьмімо до прикладу український міфологічний персонаж *мавка*. У перекладах українських казок на англійську мову фігурує еквівалент лексеми *water-nixe*: “А за найминок у Оха мавки – такі зелені, як рута!”. “And Oh had water-nixies for serving-maids, and they were all as green as rue.”

У словнику «Української міфології» В. Войтовича підкреслено, що мавки не живуть у воді: «Мавки — це душі померлих дітей, але на відміну від русалок, які живуть у воді, живуть на деревах у лісах, полях і в траві. Люблять жити і у гірських печерах. Там їхні світлиці вистелені та обвішані барвистими килимами. Навесні, як тільки починають розтавати сніги, мавки вечорами засаджують прогалини квітами, а коли все зазеленіє і розцвіте на докільлі, бігають по травах, рвуть квіти, гойдаються на гілках дерев, мов у колісці, викачуються в житах, сплітають вінки і танцюють. Там, де вони танцюють, трава росте краще і густіше. Мавки – то вродливі молоді дівчата, високого зросту, лице миловидне і кругле, а коси довгі, спускаються на плечі і завжди затикані квітами. Одяг тонкий та прозорий, спереду виглядають як дівчата, а насправді не має в них ні тіла, ні душі. Через те немає в них і тіні, а коли бігають по траві, то вона під їхніми ногами не хитається» [1].

На нашу думку найближчим до української *мавки* міфологічним образом Британських островів була б лісова німфа *wood nymph*. Розглянемо образність та походження слова *Nixe* в англійській мові: *Neck*, *Nicor*, чи *Nixie* чи *Nokken* (німецьке: *Nixe*; норвезьке: *nøkk*; шведське: *näck*; фінське: *näkki*) є у германській міфології та фольклорі духами води, що можуть змінювати свою зовнішню форму та, такі як зазвичай з'являються у вигляді інших істот. Лексема *Nixe* походить від старовісхонімецького слова *nihhus* зі значенням крокодил; у санскриті номінація пов'язується із *nijanas* «мити себе». Чоловічий міфологічний образ *Nix* (*Nicker*), зазвичай, був анімальним водяним монстром, що вважався злим та небезпечним. У Швеції схожа

міфологічна істота називалась *Nack*. Жіночий міфологічний образ *Nixe* це водяний дух із торсом жінки та риб'ячим хвостом [10]. Існують схожі міфоперсонажі у фольклорі багатьох націй, як то Русалка у слов'ян чи Нінгьо у японців. Та зрозуміло, що такі образи не мають майже нічого спільного із українською Мавкою.

Те ж саме стосується вживання та перекладу міфологем *чорт*, *демон*, *диявол*. Лексема *чорт* звично передається на англійську мову як *demon* чи *devil*. *Чорт* (*нечистий*, *дідько*, *біс*, *щезник*) – як і всяка нечиста сила має людську зовнішність, але з рогами. Ці злі тварини водяться по безлюдних, запущених місцях: в очереті, бур'янах, бузині, в болоті й під землею [1].

Хоча в Малоросії ім'я чорта згадують вголос, лише попередньо перепросивши, проте як у друкованих етнографічних матеріалах, так і в устах народу, чорт має дуже багато назв. По-перше, його, між іншим, називають *сатана*, *біс*, *той*, *рябий*. По-друге, він відомий ще як: *сатанайл*, *сатанюк*, *ідол*, *ізвир*, *фіон*, *ірод*, *змій*, *демон*, *диявол*, *дябел*, *чорт*, *чортяка*, *чорний*, *проклятий*, *лукавий*, *нечистий*, *нечиста сила*, *несвідомий дух*, *куций* [3].

Але, на нашу думку, найсуттєвішу проблему опису становить так звана лакунарна лексика, пошук еквівалента до якої ґрунтується на глибинній реконструкції культурного образу. До культурологічних лакун відносять етнографічні (відсутність реалій), асоціативні (наприклад, відсутність асоціацій на якусь власну назву); інтеркультурні лакуни (наприклад, неспівпадіння символіки кольорів); діяльнісно-комунікативні (відображають специфіку різних типів діяльності, характерних для того чи іншого етносу, наприклад загадки, жести); лакуни культурного простору (ландшафту); емотивні (у тексті перекладу з'являються знаки оклику, три крапки тощо, для вираження емоцій хоча вони відсутні у мові оригіналу).

Українська лексема *Див* передається на англійську способом описового перекладу *Evil Powers: In the olden times all manner of Evil Powers walked abroad*. У перекладі присутній коментар: *Div. This ancient, untranslatable word (comp. Latin Deus) is probably of Lithuanian origin, and means any malefic power*. В українській міфології зазначено: *Див* – *божество страху й смерті. Зображалося у вигляді великої хижої птиці з потворним жіночим обличчям. Згідно з легендою, Див завше «сидить на сухому дереві і свище по-зміїному, кричить по-звірячому, з ніздрів іскри сиплються, з вух дим валить». Віщує смерть, надто перед січею, боєм. Див вважався людодом. Згадується в «Слові о полку Ігоревім» («встрепенулся Дивъ, кликнетъ на вершине древа» та ін.). Існувало повір'я про «Дивову планиду» поблизу Дунаю, де в печері проживало буцімто сімдесят Дивів. В пізніші часи (X–XIII ст.) Див ототожнювався з образом Солов'я-Розбійника, що звив гніздо на дев'яти дубах і не дає нікому пройти чи проїхати до Києва. З XVI ст. образ Дива входить до української народної творчості як елемент орнаменту та в примовках («Щоб на тебе Див прийшов» та ін.) [5].*

Отже, можна зробити висновок, що укладання етнолінгвістичного словника різноструктурних мов є **перспективним** та має велике значення для розвитку не тільки лінгвокультурології та етнолінгвістики а й для перекладацьких студій. Такий словник є одночасно складним та надзвичайно важливим проектом. Складність опису лексики зумовлено відмінностями як

структурі та системах мов так і різним світосприйняттям та національним культурним укладом. Особливо проблемним видається опис лексем «народної мови», до яких відносимо діалектизми, регіоналізми, просторіччя та народно-фольклорні номінації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович В.М. Міфи та легенди давньої України / Валерій Миколайович Войтович –Тернопіль : Навчальна книга –Богдан, 2005. – 392 с.
2. Гриценко П.Ю. До проблеми лінгвістичного опису українського демонімікону / П.Ю. Гриценко // Хобзей Н. Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник. – Л. : Національна академія наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. 2002. – 216 с.
3. Милорадович В.П. Українська відьма: нариси з української демонології / Упоряд., пер., передм. О. М. Таланчук; [Приміт. В.П. Милорадовича та О.М. Таланчук] / В.П. Милорадович – К. : Веселка, 1993. – 72 с.
4. Пальчевська О.С. Проект порівняльного етнолінгвістичного словника / О.С. Пальчевська // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – 2012. – Вип. 28. – С. 330–337.
5. Плачинда С.П. Словник давньоукраїнської міфології / С.П. Плачинда. – К. : Укр. Письменник, 1993. – 63 с.
6. Славянские древности : Этнолингвистический словарь. [Под ред. Н.И. Толстого]. – М. : Международные отношения, 1995. – 2009.
7. Толстой Н.И. Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин / Н.И. Толстой // Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М. ; 1995. – С. 27–40.
8. Bain R.N. Cossack fairy tales and folk tales / R.N. Bain. – Millwood, N.Y. : Kraus Reprint Co, 1902. – 310 p.
9. Dictionary of American Regional English (DARE). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.daredictionary.com/>.
10. Etymological Dictionary of the English Language/ – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://etymonline.com/>.
11. Słownik ludowych stereotypów językowych / [Red. Jerzy Bartmiński. – Zeszyt próbny]. – Wrocław : WUW, 1980.
12. Wright Joseph The English Dialect Dictionary / Wright Joseph // Volume I – VI. – London: Published by Henry Frowde, Amen Corner, E.G. Publisher to the English Dialect Society Oxford: New York: G. P. Putnam's Sons, 1898 – 1905.

*Статтю рекомендовано до друку
кандидатом філологічних наук, доцентом кафедри
іноземної філології і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»
Скляренко О.Б.
Стаття надійшла до редакції 20 лютого 2017 року*